

آثار انتظار فرج در تقویت بنیان خانواده با تأکید بر آیات و روایات

فاطمه علیپور^۱

چکیده:

هدف این مقاله بررسی آثار انتظار فرج در تقویت بنیان خانواده با تأکید بر آیات و روایات است. خانواده در گفتمان شرایع آسمانی همواره مورد عنایت ویژه انبیاء بوده و بر تقویت و استحکام آن برای جلوگیری از فروپاشی جامعه تأکید فراوانی بعمل آمده است؛ عبارت دیگر بین سلامت نهاد خانواده و شکل‌گیری نظام دینی و جامعه اسلامی ارتباط حیاتی و غیرقابل انکاری وجود دارد، و مهمترین تجربیات انسانی که شکل‌دهنده شخصیت فرد محسوب می‌شود و در خانواده نمود پیدا می‌کند. این تحقیق با استفاده از آیات و روایت به بررسی آثار انتظار فرج پرداخته است. روش تحقیق کیفی و توصیفی-تحلیلی، و گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای می‌باشد. نگارنده در پی پاسخ به این سوال است که آثار انتظار فرج در تقویت بنیان خانواده با تأکید بر آیات و روایات چیست؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که آثار انتظار فرج شامل: آثار بینشی (مورد محبت امام زمان(عج) قرار گرفتن، مصونیت بینش و باورهای خانواده، آثار انگیزشی (خوش بینی، امیدواری و تشویق به فرزنداوری) و آثار کنشی (نظم و برنامه‌ریزی در خانواده، تقویت تعهد و مسئولیت‌شناسی و پایداری و استقامت خانواده در برابر مشکلات است. بنابراین، بهره‌گیری از آثار انتظار فرج می‌تواند در تقویت بنیان خانواده نقش بسزایی داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: انتظار فرج، خانواده، آیات و روایات

^۱ سطح ۲. کارشناسی. مدرسه فاطمه الزهرا شهرستان بم.

مقدمه

انتظار و ظهور موعد یکی از اعتقادات شیعیان است. مهدی موعود و امام دوازدهم شیعیان است که در آخرالزمان ظهور می‌کند و حکومت مهدی را به همراه دارد. شیعیان و محبین آن حضرت باید خود را برای ظهور منجی آماده کنند و با آراسته نمودن خود به فضایل اخلاقی در انتظار منجی باشند. در انتظار فرج بودن و تلاش برای ظهور منجی تأثیرات بی شماری بر فرد منتظر و حتی خانواده می‌باشند. به طوری انتظار فرج می‌تواند تحکیم نهاد خانواده را در پی داشته باشد. انتظار فرج از زوایا و ابعاد مختلف قابل بررسی است و یکی از موضوعات مهم در این بره تأثیر در تقویت بنیان خانواده می‌باشد زیرا بسیاری از افراد از جمله منتظرات گمان نم‌کنند که انتظار فرج سبب تحکیم نهاد خانواده می‌باشد و از نقش و تأثیر آن در خانواده غافل اند. لذا بررسی تأثیر مهدویت در تقویت بنیان خانواده که در حوزه علوم دینی و اسلامی قرار دارد و از دیرباز تاکنون از اهمیت فوق العاده برخوردار بوده است لازم و ضروری است. از این رو پژوهش حاضر به شناخت تأثیرات مهدویت در خانواده پرداخته است تا بتوان خانواده را از این تأثیرات آگاه کرد و مفهوم انتظار و مهدویت در خانواده پررنگ و مهم تر گردد و در جهت ظهور منجی گام برداشته شود. خانواده مهمترین نهاد اجتماعی به شمار می‌رود که عوامل مختلفی در تحکیم و تقویت این نهاد مؤثر هستند. یکی از عوامل مؤثر در تحکیم بنیان خانواده، مسئله انتظار و ظهور منجی است. با عنایت به جایگاه محدودیت در اسلام و تأثیرگذاری آن در ساحات مختلف، برای نهاد خانواده نیز دارای کارکرد بوده و قادر است علاوه بر تداوم روابط همسری، بنیان خانواده را تقویت کند و آمادگی‌های لازم بینشی و فکری اخلاقی، روحی و معنوی، سیاسی و اجتماعی و اقتصادی لازم را برای ظهور فراهم آورد. اگر در خانواده مسئله ظهور منجی به درستی تبیین شود، می‌تواند تأثیرات چشمگیری بر اعضای خانواده داشته باشد. برخی از خانواده‌ها برای استحکام نهاد خانواده، به عوامل دیگری تمسک جسته و نقش انتظار را نادیده می‌انگارند، لذا بررسی تأثیر انتظار در تقویت بنیان خانواده ضرورت یافته و با توجه به اینکه پژوهشی در این باره صورت نگرفته، بر ضرورت موضوع افزوده شده است. نگارنده در پی پاسخ به این سوال است که آثار انتظار فرج در تقویت بنیان خانواده با تأکید بر آیات و روایت چیست؟

الف - مفهوم شناسی

1- خانواده

معنای لغوی خانواده: خانواده در فارسی معادل «اهل» در کلام عرب است. اهل الرجل: یعنی کسانی که نسبی یا دینی یا چیزی همانند آن، مثل خانه‌ای، شهر و بنایی ایشان را با یکدیگر جمع و مربوط می‌کند و آنها را اهل و خانواده آن شخص گویند. پس اهل الرجل در اصل کسانی هستند که مسکن و خانه‌ای واحد، آنها را در یک جا جمع و فراهم می‌آورد. سپس این معنی توسعه یافته و گفته‌اند اهل بیت یعنی کسانی که نسبت خانوادگی وسیله جمع آنهاست و بعد اصطلاح- اهل بیت- به طور مطلق به خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم اطلاق شده است و آنها با این اصطلاح شناخته شده‌اند.¹ در قرآن: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» آمده است.² اهل الرجل به همسر مرد نیز تعبیر شده است.

تعریف اصطلاحی خانواده: خانواده، نهادی است که بر پایه ازدواج مرد و زن شکل می‌گیرد و با تولیدمثل، توسعه می‌یابد. این نهاد، اساس سازندگی شخصیت انسان و مهم‌ترین عامل تکامل جامعه بشر است و از این رو، اسلام، که برنامه‌ی تکامل انسان است برای تأسیس و تحکیم این نهاد سرنوشت‌ساز و پیشگیری از فروپاشی آن، رهنمودهای بسیار مهمی ارائه کرده است.³

2- انتظار

معنای لغوی انتظار: انتظار مصدر باب افتعال از ماده «النزر» به معنای توقف و مهلت برای کسی که می‌آید.⁴ و نیز به معنای چشم به راه بودن، چشم داشتن، چشم داشتگی، نگرانی و منتظر بودن آمده است.⁵ و نیز به معنای درنگ در امور، نگهبانی، چشم براه بودن و نوعی امید داشتن به آینده است.⁶

تعریف اصطلاحی انتظار: انتظار حالتی است نفسانی که آمادگی برای آنچه انتظار را می‌کشیم از آن برمی‌آید، و ضد آن یأس و ناامیدی است، پس هر قدر که انتظار شدیدتر باشد آمادگی

¹ راغب اصفهانی، معجم مفردات، ج اول، ص 96.

² مبارکه: 33.

³ ری شهری، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، ص 11.

⁴ ابن منظور، لسان العرب، ج 14، ص 192.

⁵ دهخدا، لغات نامه، ج 7، ص 220.

⁶ التحقيق فی کلمات القرآن، ج 12، ص 166.

مهیاشدن قوی تر خواهد بود.^۱ بعضی‌های مانند آقای میرفطروس فکر می‌کند که انتظار «مذهب احتراز» و کناره‌گیری یا گوشه‌گیری است. بعضی‌ها می‌گویند انتظار «مذهب اعتراض» است. اما انتظار نه احتراز، نه اعتراض، بلکه آمادگی، سازندگی، تقدیر و تدبیر، تربیت و تشکل جدید را در دامن خویش دارد.^۲ همانگونه که وضو برای نماز زمینه‌سازی کند و بعنوان مقدمه برای ذی المقدمه است، انتظارهم چنین است چرا که ظهور مهدی و حکومت جهانی آن حضرت است که تحقق بخش عدالت، امنیت و... و برآورنده تمام کمال طلبی انسان است و همه حب کمال در معرفت پایان می‌پذیرد.

3- فرج

معنای لغوی فرج: به معنای انکشاف می‌آید، می‌گویند! خداوند هم و غم تو را گشایش دهد مراد حصول گشایشی است که بین آن و هم غم حاصل می‌شود.^۳ الفرجه: یعنی خلاص شدن از شدت و فرج یعنی گشایش غم.^۴ راغب می‌گوید: به معنای گشایش در غم است که می‌گویند خداوند گشایش را نصیب تو گرداند.^۵ و نیز در لسان العرب آمده: الفرج یعنی انکشاف کرب و از بین رفتن غم و اندوه استعمال می‌شود.^۶

تعریف اصطلاحی فرج: انتظار» به معنی امید و چشم‌به‌راه بودن^۷ و «فَرَج» به معنی گشایش و رهایی دانسته شده است.^۸ مراد از گشایش در باب مهدویت را گشایشی برای مردم جهان دانسته‌اند که با ظهور حضرت مهدی (عج) (امام دوازدهم شیعیان) و برپایی حکومت عدل در سراسر جهان به وقوع می‌پیوندد.^۹

^۱ مکیال المکارم، ج ۲، ص ۲۳۵.

^۲ صفایی، قومی آید، ص ۱۲.

^۳ مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۹، ص ۴۶.

^۴ الطریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۳۲۲، ماده.

^۵ راغب اصفهانی، مفردات راغت، ص ۶۲۸.

^۶ ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۳۴۳.

^۷ عمید، فرهنگ عمید، ذیل واژه انتظار.

^۸ ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۳۴۱.

^۹ مسائلی، سازه مفهومی انتظار در اندیشه مهدویت، ص ۲۴؛ سلیمیان، فرهنگ‌نامه مهدویت، ص ۷۶.

با توجه به احادیثی که انتظار فرج را مقید به فرج حضرت مهدی (عج) نموده و نیز اهمیت فراوانی که برای موضوع انتظار ذکر شده است، منظور از انتظار فرج را انتظار ظهور مهدی موعود و گشایش عمومی دانسته‌اند، نه انتظار گشایش هر نوع گرفتاری^۱.
انتظار فرج را متشکل از سه عنصر دانسته‌اند: قانع نبودن به وضع موجود، امید دستیابی به وضع مطلوب و تلاش برای قرار گرفتن در وضع مطلوب^۲.

4- انتظار فرج

انتظار فرج، چشم‌به‌راه بودن برای ظهور حضرت مهدی (عج) است، که ظهورش را موجب گشایش و برپایی صلح و عدالت در همه جهان دانسته‌اند^۳. در احادیث معصومان، انتظار فرج، برترین و محبوب‌ترین عمل و شرط پذیرش سایر اعمال شمرده شده است. انتظار فرج را متشکل از سه عنصر: قانع نبودن به وضع موجود، امید دستیابی به وضع مطلوب و تلاش برای رسیدن به آن می‌دانند. برخی در ترسیم مفهوم انتظار، هیچ مسؤولیتی را شامل فرد منتظر ندانسته و حتی رواج ظلم را موجب تسریع در فرج می‌پندارند. در مقابل، برخی عالمان شیعه همچون مرتضی مطهری این برداشت از انتظار را مخالف با آموزه‌های اسلام دانسته و با استناد به روایاتی معتقدند شخص منتظر دارای وظایف فردی و اجتماعی در دوران غیبت امام زمان (عج) است. شناخت امام عصر (عج)، پرهیزکاری، پیوند قلبی با امام، دعا برای سلامتی و تعجیل در فرج و نقش اصلاح‌گری در جامعه، از جمله وظایف منتظران شمرده شده است. ایمان به ظهور منجی بشریت و انتظار برپایی عدالت با آمدن او، مختص شیعیان نیست، بلکه در بین اهل سنت و حتی غیر مسلمانان نیز به چشم می‌خورد.

5- اهمیت انتظار فرج

انتظار فرج در احادیث معصومان، برترین و محبوب‌ترین عمل و عبادت و شرط پذیرش سایر اعمال شمرده شده است^۴. همچنین در احادیثی نقل شده که شخص منتظر از اولیای الهی^۵ و

^۱ رضوانی، موعود شناسی و پاسخ به شبهات، ص ۸۵.

^۲ سلیمیان، فرهنگ‌نامه مهدویت، ص ۸۳-۸۵.

^۳ عمید، فرهنگ عمید، ذیل واژه انتظار.

^۴ نعمانی، الغیبه، ص ۲۰۰.

^۵ شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۱، ح ۵۴، ص ۳۵۷.

کاغذی سفید ایمان آورده‌اند، در قلمرو حکومت‌های باطل، کار ساده و آسانی نیست. اینک به قسمتی از روایاتی که در این زمینه می‌آوریم، توجه فرمایید.

از ویژگی‌های دیگری که عمل منتظران را ممتاز می‌سازد، میزان تحمل اهل ایمان در زمان غیبت است. به گونه‌ای که تحمل آنان از تحمل اصحاب رسول خدا (ص) بمراتب بیشتر دانسته شده است. تا جایی که اجر پناه‌نفر از یاران آن حضرت را دارند: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) سَيَأْتِي قَوْمٌ مِنْ بَعْدِكُمُ الرَّجُلُ الْوَاحِدُ مِنْهُمْ لَهُ أَجْرُ خَمْسِينَ مِنْكُمْ قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ نَحْنُ كُنَّا مَعَكَ بَيْدَرٍ وَ أَحَدٍ وَ حُنَيْنٍ وَ نَزَلَ فِينَا الْقُرْآنُ فَقَالَ إِنَّكُمْ لَوْ تَحَمَّلُوا لِمَا حُمِلُوا لَمْ تَصْبِرُوا صَبْرَهُمْ»

در حدیثی دیگر تحمل و استقامت اهل ایمان در زمان غیبت را با ذکر مثال بیشتر تبیین شده است: «لَأَحَدُهُمْ أَشَدُّ بَقِيَّةً عَلَى دِينِهِ مِنْ خَرَطِ الْقَتَادِ فِي اللَّيْلَةِ الظُّلُمَاءِ أَوْ كَالْقَابِضِ عَلَى جَمْرِ الْغَضَا أَوْ لَيْسَ بِكَ مَصَابِيحُ الدَّجَى يَنْجِيهِمُ اللَّهُ مِنْ كُلِّ فِتْنَةٍ غَيْرَاءٍ مُظْلِمَةٍ».^۱ صبر و استقامت اهل ایمان در زمان غیبت همانند کسی است که از درخت پر تیغ در شب ظلمانی بالا می‌رود و یا آتش در کف دست نگه داشته باشد. که هر دو، ضرب المثل صبر و تحمل و استقامت بوده و دینداری در زمان غیبت به جهت سختی چنین تحملی را می‌طلبد.

امام صادق (ع) می‌فرماید: «مِنْ دِينِ الْأَئِمَّةِ الْوَرَعُ ... وَ انْتِظَارُ الْفَرَجِ بِالصَّبْرِ».^۲ از دین ائمه است پرهیزگاری... و انتظار فرج با صبر و شکیبایی. ناگفته پیداست که صبر و مقاومت و پایداری و شکیبایی در برابر مشکلات زندگی جای اصلی خود را دادر و انتظار بدون عنصر هیچ جایگاری ندارد زیرا صبر و شکیبایی تحقق بخش جوهر انتظار است. انتظاری که آمیخته با صبر و مقاومت نباشد و اثری همانند آن نداشته باشد و در نابسامانی‌ها و ناملایمات تک و تنها باشد موضوعیت ندارد. قرآن مجید می‌فرماید: «فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ»^۳، پس صبر کن آنگونه که پیامبران الوالعزم صبر کردند. حال کسی که در مسیر خدا و رسول و ائمه و انتظار فرج آنها قدم گذارده لازم‌ه‌اش این است که صبور باشد و در برابر تهمت‌ها و دروغ پردازی‌های دشمنان باید سنگر مقاومت و انتظار را رها نکند.

^۱ مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۸، ص ۱۲۵.

^۲ همان، ج ۵۱، ص ۱۲۲.

^۳ احقاف: ۳۵.

امام حسین (ع) می‌فرماید: «أما ان الصابر في غيبته على الاذى والتكذيت بمنزله المجاهد بالسيف بين يدي رسول الله»، بدانید که هرکس در غیبت آن حضرت بر اذیت و تکذیب دشمنان صبور و شکیبا باشد همانند کسی است که با شمشیر در خدمت رسول خدا (ص) به جهاد بپردازد. ما باید بر غیبت آن جناب صبر کنیم و عجله از خود نشان ندهیم. بر اعتمادمان پافشاری کنیم و نگذاریم استهزای دشمنان در مقاومت ما رخنه‌ای ایجاد کند. زیرا صبر به این معنا نیست که ما دشمن را تحمل کنیم و زیر بار او برویم بلکه باید مقاومت و پایداری ما را حفظ کرده در مقابل او در مانده نشویم تا اینکه توان ما با توان او برابر و مساوی شود. از امام رضا (ع) نقل شده که فرمود: «مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَ انْتِظَارُ الْفَرَجِ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى: «وَأَرْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ»^۱ و می‌فرماید: «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظَرِينَ»^۲، «فعلیکم بالصبر فانه أنما یجی الفرج عل الیأس فقد کان الذین من قبلکم اصبر منکم»، چقدر نیکوست صبر و انتظار فرج، آیا نشنیده‌ای گفتار خداوند عزوجل را که فرمود: (شما انتظار بکشید، من هم در انتظارم) و (پس شما منتظر باشید، من هم با شما انتظار می‌کشم) پس بر شما باد به صبر؛ زیرا فرج بعد از یأس و ناامیدی است. به راستی کسانی که قبل از شما زندگی می‌کردند از شما صبورتر بودند^۳.

هـ- بحث و نتیجه‌گیری

خانواده اولین و مهمترین نهاد سازنده در تاریخ فرهنگ و تمدن انسانی است. بر هیچ کس پوشیده نیست که بحران اخلاقی، بحران هویت، فقر روز افزون، عوام‌گرایی رسانه‌ها و... حاصل و محصول قرن‌ها خودکامگی بشر در عرصه زمین است. از همین روست که بشر خود را نیازمند به حق و موعودی آسمانی می‌داند و برای اصلاح اوضاع جهانی امیدش را به منجی و موعودی از اهل بیت پیامبر (ص) بسته است تا روزی که ظهور کند و سعادت و خوشبختی را به انسان بازگرداند. انتظار به این معنا است که اعتقادات ما سالم باشد، رفتار و کردار ما تابع کتاب خدا و سنت پیامبر باشد. و در زندگی روزمره خصوصاً در تحکیم خانواده و مبانی اعتقادی کارهایی را باید انجام دهیم که پیوند ما را با امام زمان (عج) تقویت کند. انتظار فرج یک موضوعی ساده و

^۱هود: ۹۳

^۲یونس: ۲۰

^۳ شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۵، ص ۶۴۵.

سبک نیست بلکه یک موضوعی وسیع، دامنه دار که قرآن وحدیق به این مسئله اهتمام ویژه‌ای ورزیده‌اند. بشریت در طول تاریخ، رنج‌ها و معصیت‌های بسیاری را با انتظار فرج مداوا و معالجه کرده و این موضوع تمام مستضعان عالم را نوید خوشبختی، سعادت، دلگرمی و امید می‌دهد. اگر این انتظار نبود انسانیت در نیمه راه خسته شده و از خستگی و تشنگی جان می‌سپرد، چرا که زندگی بی هدف و بی معنی مفهومی ندارد، علاوه بر اینکه مسئله انتظار در کتب و منابع تمام ادیان آمده و آنها به این امر مهم اذعاندارند، یک امر فطری نیز محسوب می‌شود. چنانکه بعنوان یک ریشه در کالبد انسانیت روح تازه و تحرک و عمل می‌دمد، او را برای ادامه حیات بیه دلگرمی و امیدواری وادار می‌کند، لذ این دوران را دوران آمادگی، سازندگی، تدبیر و تربیت می‌نامند. آثار انتظار فرج در عصر غیبت از نظر آیات و روایات و اسلام که این مقاله به آن پرداخته است شامل شامل: آثار بینشی (مورد محبت امام زمان(عج) قرار گرفتن، مصونیت بینش و باورهای خانواده، آثار انگیزشی (خوش بینی، امیدواری و تشویق به فرزندآوری) و آثار کنشی (نظم و برنامه‌ریزی در خانواده، تقویت تعهد و مسئولیت شناسی و پایداری و استقامت خانواده در برابر مشکلات است. بنابراین، بهره‌گیری از آثار انتظار فرج می‌تواند در تقویت بنیان خانواده نقش بسزایی داشته باشد.

فهرست منابع

1. قرآن کریم.
2. ابن منظور، جلال الدین محمد، لسان العرب. نشر الادب الحوزه چاپ بی تا، 14050 هـ.ق.
3. اصفهانی، محمدتقی، مکیال المکارم، قم، مسجد مقدس جمکران، ج 2، 1387 هـ.ش.
4. امام علی (علیه السلام)، نهج البلاغه، تنظیم سید رضی، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مشرقین، چ 4، 1379 هـ.ش.
5. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، انتشارات انصاریان، قم، 1383 هـ.ش.
6. تاجری، حسین، انتظار بذر انقلاب، انتشارات بدر، چاپ اول، 1385 هـ.ش.
7. جوادی آملی، عبدالله، امام مهدی موجود موعود، ناشر اسراء، 1389 هـ.ش.
8. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ج 16، 1412 هـ.ق.
9. حیدر، رضوان، آثار تربیتی انتظار ظهور، بی نا، بی جا، بی تا.
10. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، معجم مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دارالشامیه، چاپ اول، 1412 هـ.ق.
11. رضوانی، علی اصغر، موعود شناسی و پاسخ به شبهات، مسجد مقدس جمکران، قم، ۱۳۸۸ هـ.ش.
12. سلیمیان، خدامراد، فرهنگ نامه مهدویت، تهران: بنیاد فرهنگی مهدی موعود (عج)، چاپ دوم، 1388 هـ.ش.
13. شفیعی سروستانی، ابراهیم، انتظار، بایدها و نبایدها، تهران: انتشارات موعود عصر. 1383 هـ.ش.
14. صدر، سیدرضا، راه مهدی، تهران: انتشارات بوستان کتاب، 1399 هـ.ش.
15. صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه قمی، کمال الدین و تمام النعمه، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، 1424؛ هـ.ق.
16. صدوق، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه قمی، کتاب الخصال، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. چاپ اول، 1403 هـ.ق.
17. صفایی حایری، علی، تو می آیی، تهران: انتشارات لیلہ القدر. 1399 هـ.ش.
18. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، نشر شریف رضی، 1306 هـ.ق.
19. الطریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، ناشر مرتضوی، 1362. هـ.ش
20. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات جاویدان، 1350 هـ.ش.
21. فیض کاشانی، محسن، محبّه البیضاء، تهران: انتشارات معین، ج 1، 1385 هـ.ش.
22. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی، انتشارات کتاب فروشی اسلامی. ج 8، ۱۴۰۷ هـ.ق.

23. محدث قمی، کلیات مفاتیح الجنان، قم: انتشارات نبوغ، بخشی از دعای ابو حمزه ثمالی، ج 5، 1375 هـ.ش.
24. محمد معین، فرهنگ فارسی، دوره دوجلدی، عزیزالله علیزاده، تهران: ادنا، ج 1، 1376 هـ.ش.
25. محمدی ری شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، عربی-فارسی، مترجم حمید رضا شیخی، قم دار الحدیث، 1387 هـ.ش.
26. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوارالجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ج 88، 1403 هـ.ق.
27. مسائلی، احمد و فرقانی تهرانی، ناهید، «سازه مفهومی انتظار در اندیشه مهدویت». تهران، انتظار موعود، 1398 هـ.ش، شماره 19 صص 5-28.
28. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت ارشاد، ۱۴۱۶ هـ.ق.
29. مفید، محمد بن نعمان، الاختصاص، تحقیق علی اکبر غفاری، بیروت، دار المفید، ۱۴۱۴ هـ.ق.
30. نجم، نجمه. آثار تربیتی اعتقاد به مهدویت، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی (عج)، قم، 1396 هـ.ش.
31. نعمانی، ابن ابی زینب محمد بن ابراهیم. کتاب الغیبه تهران، نشر صدوق، چاپ دوم، 1418 هـ.ق.